

Scholl, Tomasz

Fortyfikacje Państwa Bosforskiego od IV w. p.n.e. do połowy I w. p.n.e.

Studia Archeologiczne 1, 319-353

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomasz Scholl

FORTYFIKACJE PAŃSTWA BOSFORSKIEGO OD IV W. P.N.E.
DO POŁOWY I W. P.N.E.

Źródła do badań nad fortyfikacjami państwa Bosforskiego

I. Źródła pisane

A. Antyczne źródła literackie

Podstawowym opracowaniem starożytnych przekazów literackich zachowanych do naszych czasów jest dwutomowa praca W.W.Łatyszewa w skrócie zwana Scythica et Caucasia¹, zawierająca wiadomości o Scytii i Kaukazie, przekazane przez autorów greckich /t.1/ i łacińskich /t.2/. Praca ta została w latach 1947-1949 przedrukowana w WDI². Informacji na temat fortyfikacji znajdujemy tutaj bardzo niewiele, są one bardzo fragmentaryczne i lakoniczne. Jedynym znanym nam pisarzem starożytnym, dzięki któremu dotarło do nas kilka wiadomości o fortyfikacjach, jest Strabon. Strabon pisząc o Pantikapaionie³ podaje, że miasto to posiadało akropol. Opisując panowanie Asandrosa informuje⁴, że władca ten zbudował dla obrony przed Scytami mur o długości 360 stadiów, wzmocniony jedną basztą na jedną stadię. Autor ten, opisując miasto Klimmerion⁵ podaje, że jest ono zbudowane na półwyspie i odgradza wałem i rowem część tego półwyspu. Do tej pory niestety nie wiadomo, czy chodzi tutaj o miasto na półwyspie Kerczeńskim czy na półwyspie Tamańskim.

¹ V.V.Latyšev, Izvestija drevnich pisatelej grečeskich i latinskich o Skiffii i Kavkaze, t.1-2, St.Petersburg 1890-1906.

² V.V.Latyšev, Izvestija drevnich pisatelej grečeskich i latinskich o Skiffii i Kavkaze, VDI 1947, 1948, 1949.

³ Strabon VII, 4,4.

⁴ Strabon VII, 4,6.

⁵ Strabon XI, 2,5.

Dzięki Strabonowi, który podawał dość dokładne odległości między znanymi mu miastami, a także ich krótki opis, już w XIX w. zlokalizowano szereg miast antycznych.

Dzięki innym autorom starożytnym dotarły do nas tylko pojedyncze wiadomości o fortyfikacjach. I tak np. od Appiana⁶ dowiadujemy się, że Fanagoria miała akropol a Nymfaion był miastem leżącym na obronnym i dobrze umocnionym miejscu. Herodot⁷, opisując wał, do którego dochodziło panowanie scytyjskie podaje, że wał ten szedł od gór Taurydzkich do jeziora Meockiego /tj. do Morza Azowskiego/ w miejscu, gdzie jest ono najszersze. Jak widzimy, trudno uznać ilość i jakość wiadomości, które do nas dotarły w przekazach pisarzy starożytnych za wystarczające. Bardziej obszernymi źródłami do badań nad fortyfikacjami są źródła epigraficzne.

B. Źródła epigraficzne

Inskrypcje znalezione do 1900 roku na terenie Państwa Bosforskiego zebrał W.W.Łatyszew w IOSPE⁸, w tomie II z 1890 r. i w tomie IV z 1900 r. Inskrypcje znalezione po 1900 r. publikowano w różnych wydawnictwach periodycznych, głównie w "Izwiestja Archeologiczeskoj Kommissii". Zbiór inskrypcji znalezionych do 1928 r. wydał Hondius⁹. Inskrypcje z Azji Mniejszej i z półwyspu bałkańskiego zebrał B.N.Grakow w WDI¹⁰. Inskrypcje z miasta Tanais zebrała T.N.Knipowicz¹¹. Krytyczne zestawienie źródeł literackich i epigraficznych znajdujemy u M.Rostowcewa¹². W 1965 roku wydano "Korpus bosporskich nadpisej" pod redakcją W.W.Struwe¹³ zawierający prawie wszystkie inskrypcje /ponad 1300/ odsłonięte w ciągu ostatnich 150 lat na terytorium Państwa Bosforskiego. Obecnie znajduwane inskrypcje są publikowane w różnych radzieckich wydawnictwach periodycznych. Wiele z tych inskrypcji odnosi

⁶ App.Mithr. XII, 108.

⁷ Herodot IV, 28.

⁸ V.V.Latyšev, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae, St.Petersburg 1,2,4, 1885-1916.

⁹ Hondius, Supplementum epigraphicum graecum, Leiden II 1925, III, 1929.

¹⁰ B.N.Grakow, Materialy po istorii Skifii v grečeskich nadpischach Balkanskogo poluostrova i Maloj Azji, VDI 3, 1939, s.231-312.

¹¹ T.N.Knipovič, Tanais, Moskva 1949, s.92-122.

¹² M.Rostovzev, Skythien und der Bosporus, Berlin 1931.

¹³ Korpus bosporskich nadpisej, Moskva 1965.

się do budowy lub rekonstrukcji poszczególnych elementów linii obronnych i często są jedynym świadectwem istnienia w danym miejscu umocnień. Pozwalają też one na próbę lokalizacji niektórych fragmentów murów obronnych i są nieocenionym źródłem do datowania poszczególnych odcinków umocnień.

C. XIX-wieczne plany i opisy umocnień

Podstawowe trzy publikacje zawierające plany i opisy umocnień, to: Drewnosti Bosfora Kimmerijskogo¹⁴, Bosporskoje carstwo A.Aszika¹⁵ i K.K.Gerca Archeologičeskaja topografija Tamanskogo poluostrova¹⁶. W pracach tych znajduje się wiele bezcennych wprost planów i opisów umocnień, po których do naszych czasów nie pozostał nawet ślad. Zostały one albo dokładnie zabudowane, albo rozebrane na kamień lub zniwelowane, a część uległa zniszczeniu w czasie działań wojennych. Sporo też umocnień widocznych w tamtych czasach zostało całkowicie lub częściowo pochłoniętych przez wodę.

Część planów i opisów nie dochowała się do naszych czasów. Najważniejsze efekty badawcze dla tego obszaru, posiadające największą wartość, osiągnęli: A.Aszik, Blaramberg, Dubois de Montpereux, P.Dubrux, K.Dumberg. Ich zasługą jest pierwsza, przeważnie prawidłowa lokalizacja miast bosforskich.

II. Źródła ikonograficzne

Dla badań nad fortyfikacjami Bosforu ze źródeł ikonograficznych pomocne są tylko przedstawienia na monetach. Poza tym są one jedynymi właściwie źródłami do rekonstrukcji pełnego wyglądu twierdz Bosforu.

Monety z przedstawieniami murów obronnych pochodzą z I-II w. n.e. Oczywiście, nie jest też pewne czy kurtyny, baszty i bramy przedstawione na tych monetach są autentycznym odzwierciedleniem określonych umocnień bosforskich, jednak z pewną dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że rzemieślnik wykonujący sztance od-

¹⁴ Drewnosti Bosfora Kimmerijskogo, t.1-3, Petersburg 1849.

¹⁵ A.Aşik, Bosporskoje carstwo, t.1-3, Odessa 1848-1849.

¹⁶ K.K.Gerc, Archeologičeskaja topografija Tamanskogo poluostrova, St.Petersburg 1898.

dał wygląd murów obronnych, które najczęściej oglądał, a więc jednej z twierdz bosforskich, być może Pantikapaionu. Przykładem monet, na których znajdujemy przedstawienia murów obronnych, są monety z Muzeum Narodowego w Warszawie¹⁷. Analogie do tych monet znajdujemy w pracach A.N.Zografa¹⁸. Trudno jest ustalić obecnie, którym umocnieniom odpowiadały wizerunki na monetach, niemniej monety te mają dla nas ogromną wartość jako jedyne przedstawienia bosforskich murów obronnych.

III. Źródła archeologiczne

Na źródła te składają się pozostałości murów, baszt, bram, wież, wałów i rowów obronnych. Stan, w jakim źródła te zachowały się jest różny dla różnych umocnień. Z wielu niewątpliwie dobrze umocnionych miast, jak np. z Teodozji, kluczowej twierdzy zachodniej granicy państwa bosforskiego, nie znamy właściwie zachowanych żadnych elementów fortyfikacyjnych. Przyczyny tych dysproporcji są różne: np. dobrze zachowany Iluraton był przez długie wieki nie objęty większą akcją osiedleńczą, a na terytorium antycznej Teodozji rozlokowana była potężna, genueńska Kaffa; współczesna Teodozja istnieje na tym samym miejscu. Podobnie jest z Gorgippą /obecnie Anapa/, Panatikapaionem /obecnie Kercz/ czy z Fanagorią.

Wiele miast antycznych, leżących w pobliżu współczesnych osad, służyło okolicznym mieszkańcom jako kamieniołomy. W ten sposób zniszczono np. Tiritakę, Nymfaion i Tanais. Część miast i osiedli antycznych została częściowo pochłonięta przez morze, np. Fanagoria, Kytaiou. Innej przyczyny szczupłości źródeł archeologicznych dla poznania fortyfikacji Bosforu należy poszukiwać w nietrwałym budulcu. Na półwyspie Tamańskim powszechnie używana była nietrwała cegła suszona.

Panowanie tureckie również zniszczyło część fortyfikacji: przykładem może być Hermonassa. Część umocnień antycznych została zniszczona jeszcze w starożytności, np. mury Tanaisu czy Kimmerionu.

¹⁷ a. MN nr 166755 Sauromates I, b. MN nr 153007 Sauromates I, c. MN nr 166419 Reskuporis II.

¹⁸ A.N.Zograf, Antične monety, MIA 16, 1951, s.162-213. Tablica XLVII moneta nr 3 - analogia do monety MN nr 166419, tablica XLVII moneta nr 8 - analogia do monety MN nr 166755 i MN nr 153007. A.N.Zograf, Deneznoe obraščenie i monetnoe delo Severnogo Pričernomorja, AGSP, s.148-163. Rys.31, s.161 moneta nr 4 - analogia do monet MN nr 166755 i MN nr 153007, rys.31, s.161 moneta nr 3 - analogia do monety MN nr 166419.

Wały ziemne i rowy pod wpływem działania czynników atmosferycznych ulegały ciągłej deformacji. Do tego dochodzą jeszcze liczne przekopy i niwelacje gruntu. Jednak nie ulega najmniejszej wątpliwości, że źródła archeologiczne dostarczają nam podstawowych i głównych danych do badań nad fortyfikacjami Państwa Bosforskiego.

IV. Literatura przedmiotu

Podstawową pracą poświęconą Państwu Bosforskiemu jest monografia W.F.Gajdukiewicza Das Bosporanische Reich¹⁹, będąca uwspółcześnionym niemieckim przekładem rosyjskiego wydania tej książki²⁰. Praca ta dostarcza nam wyczerpujących, podstawowych wiadomości, zwłaszcza z zakresu historii politycznej i gospodarczej Państwa Bosforskiego. Znajdują się w niej również wiadomości o fortyfikacjach tego obszaru i bogata bibliografia poświęcona temu zagadnieniu. Chronologiczne ramy tej pracy zawierają się w przedziale czasu od VII w. p.n.e. do V w. n.e., czyli od pojawienia się pierwszych Greków na tym obszarze, do najazdu Hunów.

Inne prace ogólne, w których znajdujemy dużo wiadomości na temat fortyfikacji, to głównie praca W.D. Blawatskiego²¹. Niektóre miasta doczekały się swoich monografii, w których znajdują się fragmenty poświęcone umocnieniom. Do takich miast należy Pantikapaion, który zresztą doczekał się aż trzech monografii²², Nymfaion²³, Tanais²⁴, Fanagoria²⁵. Do tej pory istnieje właściwie tylko jedna, krótka praca, której głównym celem było przedstawienie w zarysie systemu fortyfikacji Bosforu²⁶. Jedyną pracą,

¹⁹ V.F.Gajdukevič, Das Bosporanische Reich, Berlin 1971.

²⁰ V.F.Gajdukevič, Bosporskoe gosudarstvo, Moskva 1949.

²¹ V.D.Blavatskij, Očerki voennogo dela v antičnych gosudarstvach Severnogo Pričernomorja, Moskva 1954.

²² V.D.Blavatskij, Pantikapej, Moskva 1964. Pantikapej, MIA 56, 1957 /opracowanie zbiorowe pod red. V.D.Blavatskij/. Pantikapej, MIA 103, 1962 /opracowanie zbiorowe pod red. I.B.Zeest/.

²³ M.M.Chudjak, Iz istorii Nimfeja VI-III v. do n.e., Leningrad 1964.

²⁴ D.B.Šelov, Tanais i Nižnij Don v III-I v. do n.e., MIA 175, 1970. D.B.Šelov, Tanais i Nižnij Don v pervyve veka našej ery, Moskva 1972.

²⁵ Fanagorja, MIA 57, 1956 /opracowanie zbiorowe pod red. M.Kobyliny/.

²⁶ V.D.Blavatskij, Materialy po antičnoj fortifikacii v Severnom Pričernomorie, Učenyje Zapiski 143, 1950, s.126-150.

ujmującą dość szczegółowo problem wałów obronnych jest krótki artykuł N.I.Sokolskiego²⁷.

Podstawową jednak literaturą dla poznania fortyfikacji są sprawozdania z wykopalisk zamieszczone głównie w MIA, KSIA, SA, WDI, a także krótkie komunikaty zamieszczone w AO.

ZACHOWANE FORTYFIKACJE OD IV W. P.N.E. DO POŁOWY I W. P.N.E.

Techniki budowlane i materiały stosowane

Z okresu IV w. p.n.e. zachowały się bardzo nieliczne fragmenty murów obronnych. Z początków IV w. p.n.e. pochodzi mur obronny Myrmekionu, odsłonięty w północnej części miasta²⁸. Zewnętrzna ściana licowa zbudowana jest z grubych płyt miejscowego wapienia, ociosanych od strony licowej i bocznej. Wewnętrzna ściana licowa tego muru, zwrócona w stronę miasta, złożona jest z mniejszych kamieni spojonych zaprawą glinianą i cechuje ją mniejsza staranność obróbki. Przestrzeń między ścianami licowymi wypełniona jest warstwami tłuźnia i zaprawy glinianej. Mur ten posiada niezbyt głęboki fundament złożony tylko z 1-2 rzędów kamieni. Fundamenty czworokątnych baszt są szersze o 0,15-0,20 m od ścian baszty. Od strony miasta, wzdłuż muru, biegnie ulica strategiczna szerokości 4 m brukowana tłuźniem ceramicznym. Według Blaramberga²⁹ Mirmekion posiadał akropol o cyklopicznym wątku murów; być może potwierdzają to znalezione w okolicach cypla Karantinnowo³⁰ pojedyncze, ogromne bloki wapienia o przeciętnych wymiarach 1,77 x 0,93 x 0,77 m. Z początków IV w. p.n.e. pochodzą również umocnienia akropolu w Pantikapaionie³¹. Mury akropolu wybudowano na skale o wysokości 3,5 m, ociosanej prostopadle. Na wierzchu tak przygotowanej skały wryto kanały dla założenia w nich fundamentów kurtyn i baszt. Baszty wchodzące w skład linii obronnej akropolu zbudowane były na planie prostokąta³². Mur akropolu

²⁷ N.I.Sokolskij, Valy v sisteme oborony Evropejskogo Bospora, SA 27, 1957, s.97-107.

²⁸ V.F.Gajdukevič, Raskopki Mirmekija v 1935-1938 gg., MIA 25, 1952, s.138 i dalej.

²⁹ V.F.Gajdukevič, Archeologičeskoe izučenie Mirmekija, MIA 4, 1941, s.99.

³⁰ V.F.Gajdukevič, E.I.Levi, E.O.Pruševskaja, Raskopki severnoj i zapadnoj častej Mirmekija v 1934 g., MIA 4, 1941, s.115.

³¹ V.D.Blavatskij, Stroitelnoe delo Pantikapeja po dannym raskopok 1945-1929 i 1952-1953 gg., MIA 56, 1957, s.25.

³² I.D.Marčenko, Roskopki Pantikapeja, AO 1971, s.346.

oblicowany był dwiema ścianami, zbudowanymi z dużych bloków miejscowego wapienia. Przestrzeń między nimi wypełniona była tłuźciem i zaprawą glinianą. Odkryto zewnętrzne lico muru zbudowanego z bardzo dobrze ociosanych płyt wapienia o wymiarach 1,2 x 0,68 x 0,3 m posiadających rustykę i złożonych bez zaprawy³³.

W tym czasie w Tiritake istnieją aż dwa mury: starszy, jeszcze z V w. p.n.e., a następnie mur z końca IV w. p.n.e.³⁴, który zastąpił mur starszy. Młodszy mur jest o wiele staranniejszy w wykonaniu: zewnętrzna ściana licowa zbudowana jest w opus quadratum³⁵. Podobnie oblicowana jest prostokątna baszta wzniesiona wraz z całą nową linią umocnień, ale posiadająca dodatkowo rustykę³⁶. Wewnętrzne pomieszczenie baszty wyłożone było płytami. Od strony wewnętrznej ściana licowa wykonana jest mniej starannie, przeważnie z płyt miejscowego wapienia spojonych zaprawą glinianą. Długość bloków zewnętrznej ściany licowej waha się w granicach 0,62-1,39 m. Fundament tego muru jest szerszy o 0,30-0,40 m. Przestrzeń między ścianami licowymi wypełniona jest tłuźciem i gliną. W drugiej połowie IV w. p.n.e. w Nymfaionie³⁷ zbudowano mur składający się z dwu ścian licowych ze starannie dopasowanych dużych kamieni. Przestrzeń między nimi wypełnia tłuźcień zmieszany z gliną. Fundament tego muru jest trochę szerszy niż sam mur i zbudowany jest z dużych płyt dochodzących do 1 m długości, ale znajdujących się tylko pod zewnętrzną ścianą licową. Odsłonięta cztery skarpy kamienne³⁸, które podpierały mur w miejscach, w których następowała gwałtowna zmiana jego orientacji lub zbocze było zbyt strome. Każda skarpa zbudowana jest z trzech ścian. Czworokątna baszta wzniesiona została na specjalnie podciosanej skale³⁹, na której oparto fundamenty jej ścian. Również mury bieżą częściowo po skale⁴⁰. W połowie III w. p.n.e. mury Myrmekionu zostają wzmocnione⁴¹. Od strony zewnętrznej mury

³³ I.D.Marčenko, Raskopki Pantikapeja, AO 1973, s.306.

³⁴ V.F.Gajdukevič, Raskopki Tiritaki i Mirmekija v 1946-1952 gg., MIA 85, 1958, s.155.

³⁵ Tamże, s.154.

³⁶ Tamże, s.158.

³⁷ M.M.Chudjak, Iz istorii Nimfeja VI-II vv. do n.e., Lenin-grad 1962, s.33.

³⁸ Tamże, s.34.

³⁹ N.L.Grač, Raboty Nimfejskoj ekpedicii, AO 1969, s.273.

⁴⁰ Tamże, s.274.

⁴¹ V.F.Gajdukevič, Raskopki Mirmekija v 1935-1938 gg., MIA 25, 1952, s.141.

otrzymują dodatkową ścianę licową, zbudowaną z dobrze obrobionych, dużych płyt wapienia. Ulica strategiczna zostaje równocześnie pokryta płytami wapienia⁴². Fundamenty niektórych fragmentów murów obronnych zostają wzmocnione przez podłożenie pod ściany licowe płyt i drobnego tłucznia, co zapobiegało obsuwaniu się muru⁴³. Z tego okresu pochodzą też mury Portmionu⁴⁴. Ściany licowe złożone są z dużych, ponad 1 m długości, nieobrobionych brył wapienia. Przestrzeń między ścianami licowymi wypełnia tłuczeń i glina. W bramie od strony wewnętrznej zbudowano dwa ryzality z prostokątnych ciosów wapienia, a niektóre z nich posiadają rusztykę⁴⁵. W III-II w. p.n.e. Fanagoria otrzymuje mur, którego odkryty fragment fundamentu zbudowany jest z płaskich brył piaskowca, z występującymi gdzieś kamieniami polnymi ułożonymi pochyło na glinie, przylegającymi ściśle jeden do drugiego i zwróconymi ostrymi krawędziami w górę⁴⁶. Na tej podstawie leżało kilka dużych bloków kamiennych o wymiarach ca 1,10 x 0,65 x 0,23 m. Również z III-II w. p.n.e. w grodzisku Semibratnieje⁴⁷ spotykamy mur, którego ściany licowe zbudowano z grubo obrobionych bloków i płyt wapienia lub piaskowca, bez użycia zaprawy, a szczeliny wypełniono małymi kamieniami. W środku znajdował się tłuczeń zmieszany z ziemią. Mur spoczywał na 0,40-0,50 m grubości warstwie ziemi, którą zniwelowano wcześniejsze zniszczone grodzisko. Wewnątrz murów odkryto dom stanowiący małą warownię, którego ściany licowe zbudowano w opus quadratum, a środek wypełniony był tłuczniem i gliną⁴⁸.

Z okresu od drugiej połowy III w. p.n.e. do pierwszej połowy I w. p.n.e. pochodzą liczne umocnienia osad. I tak w końcu II w.

⁴² Jw.

⁴³ V.F.Gajdukevič, E.I.Levi, E.O.Pruševskaja, Raskopki severnoj..., op.cit., s.138.

⁴⁴ E.G.Kastanajan, Raskopki Porfmija v 1953 g., SA 3, 1958, s.204.

⁴⁵ Jw.

⁴⁶ M.M.Kobylina, Kultura Fanagorii dosarmatskiego perioda, w Antičnyj gorod, Moskva 1963, s.87.

⁴⁷ N.V.Anfimov, Raskopki Semibratnego gorodišča, KSIIMK 37, 1951, s.240.

⁴⁸ V.D.Blavatskij, Antičnaja archeologija Severnogo Pričernomorja, Moskva 1961, s.216.

p.n.e. w osadzie koło przysiółka "Za Rodinu" zbudowano mur obronny z suszonych cegieł, a wewnątrz osady powstał dom - warownia, którego mury z suszonej cegły zbudowano na fundamentach o wysokości 1 m z nieobrobionych kamieni⁴⁹. Fundament ten wzniesione na wale glinianym. W osadzie Nowo-Otradnoje powstał mur, którego ściany licowe zbudowano z wielkich i średnich płyt wapienia połączonych zaprawą glinianą⁵⁰. Większe kamienie umieszczone są na stronie licowej, a część z nich jest lekko ociosana. Wewnętrzną przestrzeń muru wypełnia tłużeń zmieszany z gliną. Fundament muru wysokości 0,60 m wystaje o 0,30 m przed zewnętrzną stronę ściany licowej i na 0,40 m do wewnątrz. Fundament zewnętrznej ściany licowej oparty jest o warstwę gruzu. Osada Zołotoje Wostocznoje w tym czasie otoczyła się murem o wątku cyklopi⁵¹. Zewnętrzna ściana licowa zbudowana jest z trochę większych ciosów niż ściana licowa wewnętrzna i tworzą ją świetnie obrobione ciosy kamienne dochodzące do 2,35 m długości i 1,40 m szerokości. Przestrzeń między ścianami licowymi wypełniono tłużem i ziemią. Część muru oparta jest na skale. Koło Gorgippy odkryto budowlę⁵², której mury zbudowane są z dwóch ścian licowych złożonych z piaskowca różnej wielkości i o różnym stopniu obróbki. Brak fundamentów, które częściowo zastępuje dolna partia muru, zbudowana z dużych, dobrze dopasowanych kamieni. Narożniki ścian licowych odznaczają się szczególną starannością w ułożeniu i doborze dobrze ociosanych, dużych kamieni. Po upływie 20-30 lat dobudowano dodatkowy mur zewnętrzny, posiadający bardzo cienką ścianę licową, złożoną z jednego rzędu dużych, płaskich płyt kamiennych. Wnętrze tego dodatkowego muru wypełnia tłużeń przemieszany z gliną.

Trudno jest na podstawie tak szczupłych danych szerzej scharakteryzować technikę budowy murów obronnych w Państwie Bosforskim tego okresu. Prawie nic nie wiemy o stosowanej technice budowy murów wokół miast i osad bosforskich półwyspu Tamańskiego i dorzecza rzeki Kubań. Dopiero u schyłku panowania Spartokidów w

⁴⁹ N.I.Sokolskij, Raskopki gorodišča u poselka Za Rodinu, AO 1971, s.148.

⁵⁰ I.T.Kruglikova, V.N.Korpušova, M.A.Romanovskaja, Raskopki selskich poselenij evropejskoj časti bosporskogo carstva, AO 1969, s.117.

⁵¹ I.T.Kruglikova, Poselenie Zołotoe Vostočnoe, KSIIMK 70, 1957, s.130.

⁵² Ju.S.Kruškol, Antičnoe zdanie v rajone Gorgippii, AIKSP, s.216.

tym rejonie wykształca się sposób budowy murów, tak powszechny w następnych wiekach, a polegający na budowie murów z suszonej cegły opartych o kamienny fundament zbudowany na ziemnym lub glinianym nasypie. Ciekawy jest sposób budowy fundamentów murów Fanagorii nie mający odpowiednika na pozostałym terytorium Państwa Bosforskiego. Być może szczupłość źródeł archeologicznych z tego obszaru wiąże się z powszechnością użycia suszonej cegły, budulca bardzo nietrwałego. Rzadko używano miejscowych, niewielkich złóż piaskowca.

Inaczej wygląda sytuacja na półwyspie Kerceńskim. Tutaj panuje niepodzielnie wapień, kamień powszechnie dostępny, zalegający bardzo płytko i często wychodzący na powierzchnię. Dzięki temu mury obronne mogły być nie tylko budowane z kamienia, ale też często oparte na skale, co znacznie podwyższało ich stabilność i wytrzymałość. Przykładem wykorzystania dla celów obronnych naturalnych wychodni skał jest akropol Pantikapaionu, którego skalny fundament murów obronnych o wysokości 3,5 m uniemożliwiał w zasadzie skuteczne użycie jakichkolwiek burzących maszyn oblężniczych. Tam, gdzie mur nie jest oparty na skale, szeroko stosowane jest wzmocnienie gruntu pod fundamenty przez wbicie w ziemię warstwy tłucznia i podłożenie płaskich i szerokich płyt pod zewnętrzne ściany licowe. Regułą jest użycie większych bloków kamiennych na zewnętrznych ścianach licowych i szerszych niż mury fundamentów. Powszechnie używanym spoiwem jest zaprawa gliniana. Mało jest przykładów licowań bez zaprawy, a także starannej obróbki brył kamiennych. Należy to jednak tłumaczyć m.in. brakiem zachowanych największych murów stanowiących umocnienia głównych miast bosforskich. Również niewielką ilość znanych nam ulic strategicznych trzeba tłumaczyć brakiem systematycznych badań w większych miastach. Baszty zakładane są na planie czworokąta, a tylko w jednym znanym nam przypadku w Tiritake /baszta IV/⁵³, baszta założona została na planie trapezu. Ściany baszt z reguły są cieńsze niż kurtyny, a wewnętrzne pomieszczenia układane są płytami kamiennymi. Szczególnie starannie dobierane są bryły kamienne do naroży baszt. Ciekawym przykładem jest użycie skarp w Nymfaionie, podpierających mur od strony zbyt pochyłego zbocza.

---

⁵³ V.F.Gajdukevič, Raskopki Tiritaki v 1935-1940 gg., MIA 25, 1952, s.23.

Zachowane fortyfikacje miast bosforskich

Pantikapaion

Położony jest na terenie dzisiejszego miasta Kercz, nad cieśniną Kerczeńską. Miasto początkowo zajmowało szczyt góry Mitrydatesa, z czasem objęło także zbocza i podnóże góry. Miasto posiadało podwójną linię umocnień, złożoną z muru miejskiego i akropolu, znajdującego się na jednym z wierzchołków góry Mitrydatesa, zwanym I Krzesłem Mitrydatesa. Akropol, którego istnienie poświadczono zostało przez Strabona⁵⁴, posiadał linię murów szerokości 4 m. Fundament baszt i kurtyń stanowiła skała 3,5 m wysokości, ociosana prostopadle. Na zachodnim krańcu wykopu tzw. "Nowo-Espladzkiego" odkryto występ skalny, na którym rozlokowana była jedna z baszt akropolu⁵⁵. Od baszty tej na północ i południe odchodziły kurtyny. Kurtynę południową odkryto na długości 23 m, zachowaną do wysokości 2 m. Ten fragment umocnień datowany jest na IV-I w. p.n.e. Przebudowa tego odcinka nastąpiła prawdopodobnie w końcu III w. p.n.e.⁵⁶, kiedy przy kurtylinie zbudowano budynek garnizonowy, z którego niestety pozostały tylko ślady kanałów wybranych w skałę. Ostatnia przebudowa baszty datowana jest na I w. p.n.e. Baszta ta była centralną basztą wschodniej linii obronnej akropolu. Na samym akropolu w wykopie zwanym Wierchnim Espladzkim odkryto część kurtyń i basztę północno-zachodnią. Na stoku zachodnim odsłonięto basztę z czterema wewnętrznymi pomieszczeniami i łączące ją kurtyny, odsłonięte na długości 33 m. Prześlędzono trzy okresy przebudowy muru od IV w. p.n.e. po I w. p.n.e.⁵⁷. Basztę datuje się na I w. p.n.e., a fragment starszego muru, zachowany w formie fundamentu wpuszczonego w skałę stanowiący zewnętrzne lico muru datuje się na IV-III w. p.n.e.⁵⁸. Znalaziono tylko jeden fragment muru miejskiego z III w. p.n.e.⁵⁹ Biegł on nad uskokiem skalnym II Krzesła Mitrydatesa i miał szerokość 3 m. Od wewnętrznej strony przylegała do muru ulica strategiczna o szerokości trudnej do ustalenia.

⁵⁴ Strab. VII, 4,4.

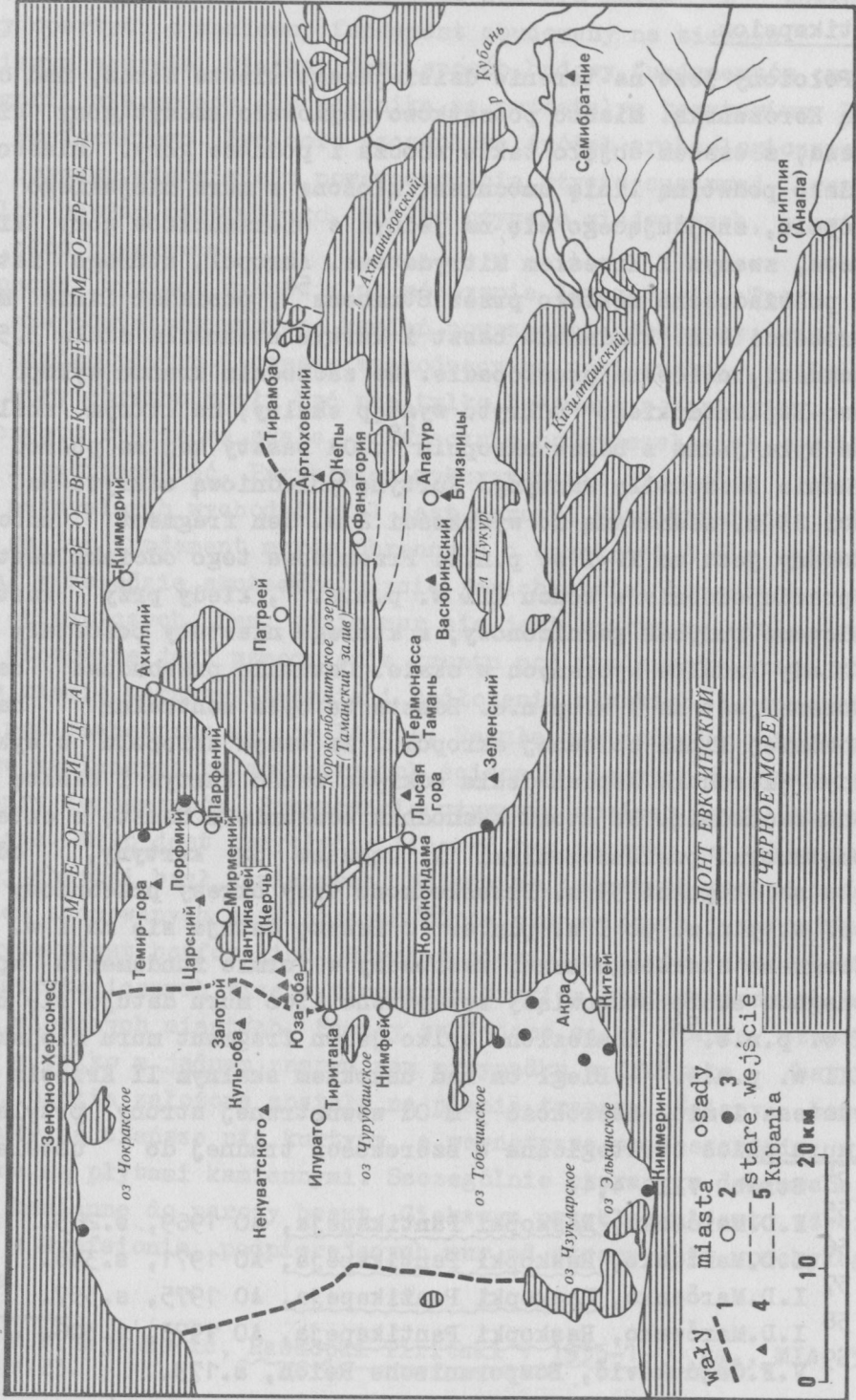
⁵⁵ I.D.Marčenko, Raskopki Pantikapeja, AO 1969, s.265.

⁵⁶ I.D.Marčenko, Raskopki Pantikapeja, AO 1971, s.346.

⁵⁷ I.D.Marčenko, Raskopki Pantikapeja, AO 1975, s.357.

⁵⁸ I.D.Marčenko, Raskopki Pantikapeja, AO 1973, s.306.

⁵⁹ V.F.Gajdukevič, Bosporanische Reich, s.173.

Państwo Bosforskie

Szczupłość tych danych archeologicznych nie pozwala na w pełni wiarygodne odtworzenie biegu linii obronnych miasta. O ile bieg murów akropolu jest w miarę prosty do odtworzenia, o tyle trudno o prawidłowe odtworzenie linii murów miejskich.

Fanagoria

Miasto to rozlokowane jest w odległości 3 km od wsi Sennaja, na półwyspie Tamań, na planie silnie wydłużonego czworokąta. Część miasta znajduje się obecnie pod wodą. W starożytności Fanagoria położona była na wyspie⁶⁰, co znacznie ułatwiało jej obronę, była też największym miastem azjatyckiej części Państwa Bosforskiego. Wiadomo, że Fanagoria posiadała akropol⁶¹, ale miejsce jego położenia jest na razie nieznane. W XIX w. K.Gerc opisał mur północno-wschodni, posiadający szerokość 6,5 m i długość 322,5 m⁶². Obecnie mur ten jest albo pod wodą, albo został całkowicie wybrany. Prace podwodne potwierdziły istnienie tego muru, ale tak jego długość, jak i szerokość są raczej trudne do ustalenia, nie mówiąc już o jego datowaniu. W północno-zachodniej części miasta odkryto pod wodą zawał kamieni biegnący z południa na północ i następnie skręcający pod kątem prostym⁶³. Być może, jest to również pozostałość muru obronnego. W południowo-wschodniej części miasta odkryto na długości 18 m mur obronny z III w. p.n.e.⁶⁴ Jego szerokość wynosiła 4 m, a rozebrany został w I w. p.n.e. Z tego muru zachowała się tylko dolna partia fundamentów.

Hermonassa

Położona jest na miejscu obecnego osiedla Tamań. Było to drugie co do wielkości miasto w części azjatyckiej Państwa Bosforskiego. Od X w. do XII w. znajdowała się na tym miejscu staroruska osada Tmutarakan, a do XVIII w. wznosiła się tutaj twierdza turecka. To nakładanie się późniejszych osad na tym terenie bardzo ograniczyło możliwości badań archeologicznych. Jedyne

⁶⁰ Strab. XI, 2, 10.

⁶¹ App. Mithr. 108.

⁶² M.M.Kobylina, Fanagoria, MIA 57, 1956, s.20.

⁶³ V.D.Blavatskij, Podvodnye raskopki Fanagorii v 1959 g., SA 1, 1961, s.277 i dalej.

⁶⁴ M.M.Kobylina, Fanagoria, op.cit., s.25.

odkrycie murów obronnych zawdzięczamy Begiczewowi⁶⁵, który na tym terenie w połowie XIX w. prowadził niewielkie prace wykopaliskowe. Odkrył on fragment kamiennego muru baszty szerokości 1,80 m, o zewnętrznej ścianie długości 11,37 m i dwu bocznych długości 11,37 m. Przed basztą biegł rów. Jest to jedyna wiadomość na temat umocnień Hermonassy, ale nie możemy określić czasu, w jakim je zbudowano.

Kimmerion

Miasto położone jest 50 km na południe od Kerczu, nad brzegiem Morza Czarnego, na przylądku Jelczin-Kale. Umocnienia miasta otaczają górę Opuk mającą 183 m wysokości nad poziom morza. Mury z III-II w. p.n.e. nie zachowały się do naszych czasów⁶⁶.

Kytaion

Miasto położone jest 40 km na południe od Kerczu nad stromym brzegiem Morza Czarnego. Część miasta została pochłonięta przez morze. Odkryto część muru wschodniego z IV-III w. p.n.e. o szerokości 2,5 m⁶⁷. Mur wzmocniony był basztami. W części południowej miasta odsłonięto mur z tego samego okresu, którego szerokości nie udało się ustalić, z powodu prawie pełnego wybrania go już w starożytności⁶⁸. Odsłonięto także część północnych murów obronnych o szerokości 2,9 m. Mur ten datowany jest na okres nie wcześniejszy niż I w. p.n.e.⁶⁹

Myrmekion

Miasto o powierzchni 4 ha, położone jest w odległości 4 km na północny wschód od Kerczu. Umocnienia miasta składały się z murów miejskich i z akropolu.

Akropol - P.Dubruks lokalizował go na przylądku Karantinnym⁷⁰.

⁶⁵ V.V.Sokolov, Karta drevnich pscelenii i mogilnikov v rajone stancij Tamanskoj, ITUAK 56, 1919, s.42.

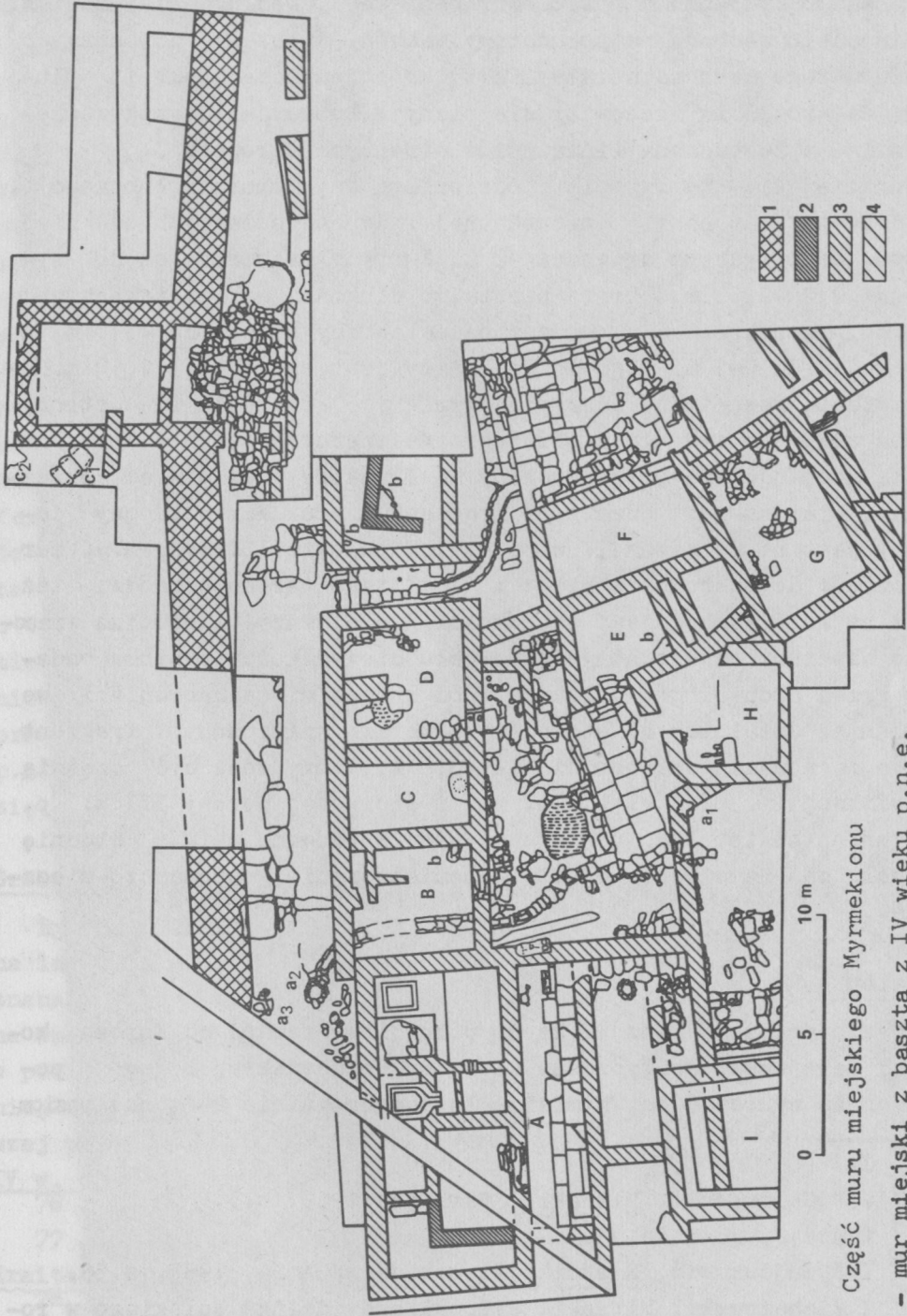
⁶⁶ V.F.Gajdukevič, Bosporanische Reich, s.196.

⁶⁷ Tamże, s.193.

⁶⁸ S.S.Bessonova, E.A.Molev, Raskopki Kiteja, AO 1972, s.259.

⁶⁹ S.S.Bessonova, Raskopki Kiteja, AO 1973, s.248.

⁷⁰ V.F.Gajdukevič, E.I.Levi, E.O.Pruševskaja, Raskopki severnoj i zapadnoj časti Myrmekija v 1934 g., MIA 4, 1941, s.113.

Część muru miejskiego Myrmekionu

- 1 - mur miejski z basztą z IV wieku p.n.e.
- 4 - mury domów z okresu hellenistycznego i rzymskiego

Blaramberg informuje⁷¹, że akropol oddzielony jest od miasta murem o wątku cyklopin i rowem. Mur ten szedł, według Blaramberga, z północnego wschodu na południowy zachód. Niestety, do naszych czasów z tego muru zachowały się tylko pojedyncze bloki i tłuścioń. Na szczęście zachowały się plany P.Dubruxa i Stempkowskiego, m.in. z zaznaczoną linią murów obronnych akropolu⁷².

Mur miejski - na wykopie B odsłonięte część muru północnego⁷³. Składał się on z baszty czworokątnej i dwu odchodzących od niej kurtyn, odkrytych na długości 40 m. Kurtyny zachowane są do wysokości 2,20-2,50 m. Odkryta baszta, o długości ściany zewnętrznej 6,20 m i szerokości 6 m, ma zachowane ściany boczne do 1,10 m o szerokości 0,90-1 m. Wejście do baszty jest szerokości 1,10 m. Pomieszczenie wewnętrzne baszty ma wymiary 5,20 x 5 m. Od strony miasta znajduje się ulica strategiczna szerokości 3,5 - 4 m. Pod basztą znajduje się grób datowany na I połowę V w. p.n.e., określający terminus post quem tego fragmentu muru. Mur północny datowany jest na początek IV w. p.n.e. W połowie III w. p.n.e. mur wzmocniono do szerokości 3,8-4 m⁷⁴. Z tego okresu pochodzi też fragment muru wschodniego szerokości 3,8 m. Mury te również wzmocniono basztami czworokątnymi. Na południowym końcu odcinka badanego przez archeologów polskich, pod rzymskimi zabudowaniami we wschodniej dzielnicy miasta odkryto bardzo zniszczony fragment muru o zachowanej szerokości 1,25-0,9 m, który może być częścią fortyfikacji⁷⁵. W I w. p.n.e. mur z pierwszej połowy III w. p.n.e. przestał istnieć, na jego miejscu zbudowano m.in. studnię i kanał, zaś na miejscu baszty - pomieszczenie gospodarczo-mieszkalne.

Nymfaion

Miasto położone jest 17 km na południowy zachód od Kerczu koło wsi Gerojewka, na wybrzeżu cieśniny Kerczeńskiej i jego powierzchnia wynosi 9 ha. Nymfaion leży na równinie 24 m nad poziom

⁷¹ Jw.

⁷² V.F.Gajdukevič, Mirmekij, Warszawa 1959, s.5.

⁷³ Tamże, s.16 i dalej.

⁷⁴ V.F.Gajdukevič, Raskopki Mirmekija, SGE 24, 1963, s.56.

⁷⁵ K.Michałowski, Mirmeki. Wykopaliska odcinka polskiego w roku 1956, Warszawa 1958, s.24.

morza, na planie nieprawidłowego trójkąta, wierzchołkiem zwróconego w stronę morza. Od wschodu i zachodu miasto otaczają wąwozy. Północna część miasta została zniszczona przez kamieniołom. Tylko od południa równina przechodzi łagodnie w step. Miasto posiadało prawdopodobnie mury miejskie i akropol⁷⁶, ale udało się odsłonić tylko fragmenty umocnień akropolu. Akropol położony jest w południowo-wschodniej części miasta, na skalistym cyplu. Na zboczu południowym, pod domem z II-III w. p.n.e., mur zachował się do wysokości 1 m przy szerokości 2,35 m⁷⁷. Mur biegł według topografii terenu i przykrywał pomieszczenie z V w. p.n.e. W miejscu, gdzie mur zmieniał kierunek, był wzmocniony przez basztę flankującą bramę o szerokości 1,16 m zachowaną do wysokości 0,90 m. W odległości 3,36 m na zachód od bramy, znajdowała się furtka szerokości 0,63 m. Jeszcze w starożytności bramę założono dużymi kamieniami, a od wewnętrznej strony zasypano ziemią. Brama i furtka zwrócone są na południe, gdzie kiedyś znajdował się port. Za furtką znajdowała się druga baszta flankująca wejście. Baszta ta zbudowana została na podciosanej skale, na planie czworokąta o trzech zachowanych ścianach szerokości 1,0 m. Mur posiada w miejscach szczególnie stromych skarpy kamienne, mające za zadanie nie dopuścić do osunięcia się zewnętrznej ściany licowej. Mur przeszedzono na długości 98 m i datowany jest na II połowę IV w. p.n.e., a przetrwał aż do I w. p.n.e.⁷⁸ Przed murem znajdowały się wychodnie skalne, stanowiące rodzaj naturalnych protejchizm.

Grodzisko Semibratnieje

Był to duży ośrodek miejski wschodniej części Syndyki, leżący na lewym brzegu Kubania. Starożytna nazwa miasta nie jest nam znana. Miasto o powierzchni 9 ha położone jest w odległości 50 km na wschód od Fanagorii, 12 km na zachód od stacji Warenikowskiej, w pobliżu kurhanów Siedmiu Braci. Od strony wschodniej i zachodniej otaczają miasto rowy. Pierwsze mury otrzymuje miasto w pierwszej połowie V w. p.n.e.⁷⁹ W końcu V w. p.n.e. lub na początku IV w. p.n.e. mury zostają zburzone, ale wkrótce odbudowano je.

⁷⁶ V.F.Gajdukevič, *Bosporanische Reich*, s.188.

⁷⁷ M.M.Chudjak, *Roboty Nimfejskiej ekspedycji Gosudarstvennogo Ermitaża v 1939-1941 gg.*, KSIIMK 13, 1946, s.121.

⁷⁸ M.M.Chudjak, *Iz istorii Nimfeja*, Leningrad 1962, s.34.

⁷⁹ V.F.Gajdukevič, *Bosporanische Reich*, s.239.

W czasie prac wykopaliskowych /wykop E/ odsłonięta drugą i trzecią kurtyną oraz II i III basztę północno-wschodniej linii obronnej⁸⁰. Kurtyna druga, idąca od baszty I do baszty II, o długości 15,7 m i szerokości 2,30 m zachowana jest do wysokości 1,5 m. Kończąca tę kurtyną baszta II zachowana jest do wysokości 1,5-1,7 m. Ma ona 7,65 m długości i 7,35 m szerokości, wysunięta jest przed kurtyną na 3,25 m. Ściany baszty mają 0,85-0,90 m szerokości. Pomieszczenie basztowe ma wymiary 5,70 x 4,15 m, a wejście ma szerokość 1,2 m. W początkach IV w. p.n.e. baszta zostaje wzmocniona dodatkowym, wewnętrznym murem. W ten sposób ściany baszty mają szerokość 1,7 m, a szerokość pomieszczenia basztowego wynosi 3,25 m. Od baszty II odchodzi kurtyna trzecia o długości 18 m i szerokości 2,4 m, zachowana do wysokości 1,55 m. Od strony wewnętrznej w odległości 8,2 m od baszty II do muru przylegają kamienne schody, przez co cała szerokość kurtyny osiąga 4,3 m. Długość schodów u podstawy wynosi 9,8 m, a szerokość 1,8 m i zachowane są do wysokości 1,0 m. Wysokość muru w tym miejscu sięgała co najmniej 6 m. Schody dochodzą do czworokątnej baszty III, zachowanej bardzo fragmentarycznie.

Na wykopie C z 1940 roku odsłonięto czworokątną basztę w zachodniej linii obronnej, o ścianach szerokości 0,80-1 m i części dochodzących do niej od zachodu schodów o szerokości 1,50 m⁸¹. Odsłonięto na długości 22 m część murów wschodniej linii obronnej. Baszta czworokątna, wysunięta jest przed kurtyny na 1,7 m i posiada pomieszczenie basztowe o wymiarach 5,35 x 4,6 m. Ściany baszty mają szerokość pierwotną 0,90-1 m, a po wzmocnieniu 1,5-1,8 m. Wejście do baszty ma szerokość 0,85 m. Kurtyna południowa ma szerokość 2,45 m, zachowana jest do wysokości 1,20-1,25 m i od strony wewnętrznej posiada schody. Przy kurtynie północnej o szerokości 2,60-2,65 m znajdują się schody szerokości 1,75 m. Kurtyny i baszty zbudowane są z wapienia i piaskowca o nieprawidłowej formie, średnim i dużym wątku, spojone zaprawą glinianą. Płaskie kamienie są tylko lekko podciosane od strony licowej. Ściany baszt zbudowane są na styk z kurtynami.

⁸⁰ N.V. Anfimov, Issledovanie Semibratnego gorodišča, KSIIMK 51, 1953, s.101.

⁸¹ N.V. Anfimov, Raskopki Semibratnego gorodišča, KSIIMK 37, 1951, s.243.

W końcu IV - początku III w. p.n.e. mury zostają ponownie zburzone, a odbudowano je w końcu III w. p.n.e.⁸². Mury te leżą na 0,40-0,50 m grubości niwelującej warstwie ziemi. W czasie II wojny światowej zniszczono całe nowe miasto i zachodnią linię obrony i dlatego mur z końca III w. p.n.e. znany jest tylko bardzo fragmentarycznie. Był on poprowadzony według linii starszych murów, ale jego szerokość wynosiła 1,90 m, a wykonanie było gorsze.

W północno-wschodniej części miasta odsłonięto budynek z III w. p.n.e.⁸³, założony na planie prostokąta o bokach 19,50 x x 22,50 m. Ściany zewnętrzne miały 1,70 m grubości, a ściany wewnętrzne 1,40 m szerokości. Być może, budynek ten był piętrowy, ponieważ w jednym z wewnętrznych pomieszczeń zachowały się fragmenty schodów. Za tym, że budynek był przystosowany do ewentualności oblężenia, oprócz grubych murów, może świadczyć istnienie studni na wewnętrznym dziedzińcu. Miasto ginie w II w. p.n.e.

Teodozja

Jest to najbardziej na zachód wysunięte miasto Bosforu. Od wschodniej strony miasto opiera się o strome zbocza wąwozu. Od strony zachodniej wyraźna jest wysoka krawędź, oddzielająca miasto od rejonu portowego. Od strony południowej brak wyraźnej granicy między miastem a równiną. Strona północna została całkowicie zniszczona przez roboty ziemne w XIX w. Wiadomo, że port w Teodozji po przebudowie w IV-III w. p.n.e. nie ustępował wielkością portowi Pantikapaionu⁸⁴, a w czasie powstania Saumakosa, Teodozja była jednym z punktów oporu powstańców.

Miasto to właściwie nigdy nie było obiektem badań archeologicznych. W końcu XIX w. w czasie prac ziemnych odsłonięto fragment akropolu⁸⁵. Na terenie antycznej Teodozji w XIII w. powstało genueńskie miasto Kaffa. Również obecnie rozlokowane jest tutaj współczesne miasto Teodozja.

---

⁸² V.F.Gajdukevič, *Bosporanische Reich*, s.239.

⁸³ Jw.

⁸⁴ Dem. adv. Lept. 33 /SC I, 565/.

⁸⁵ J.B.Zeest, *Razvedočnye raboty v Feodosii*, KSIIMK 37, 1951, s.187.

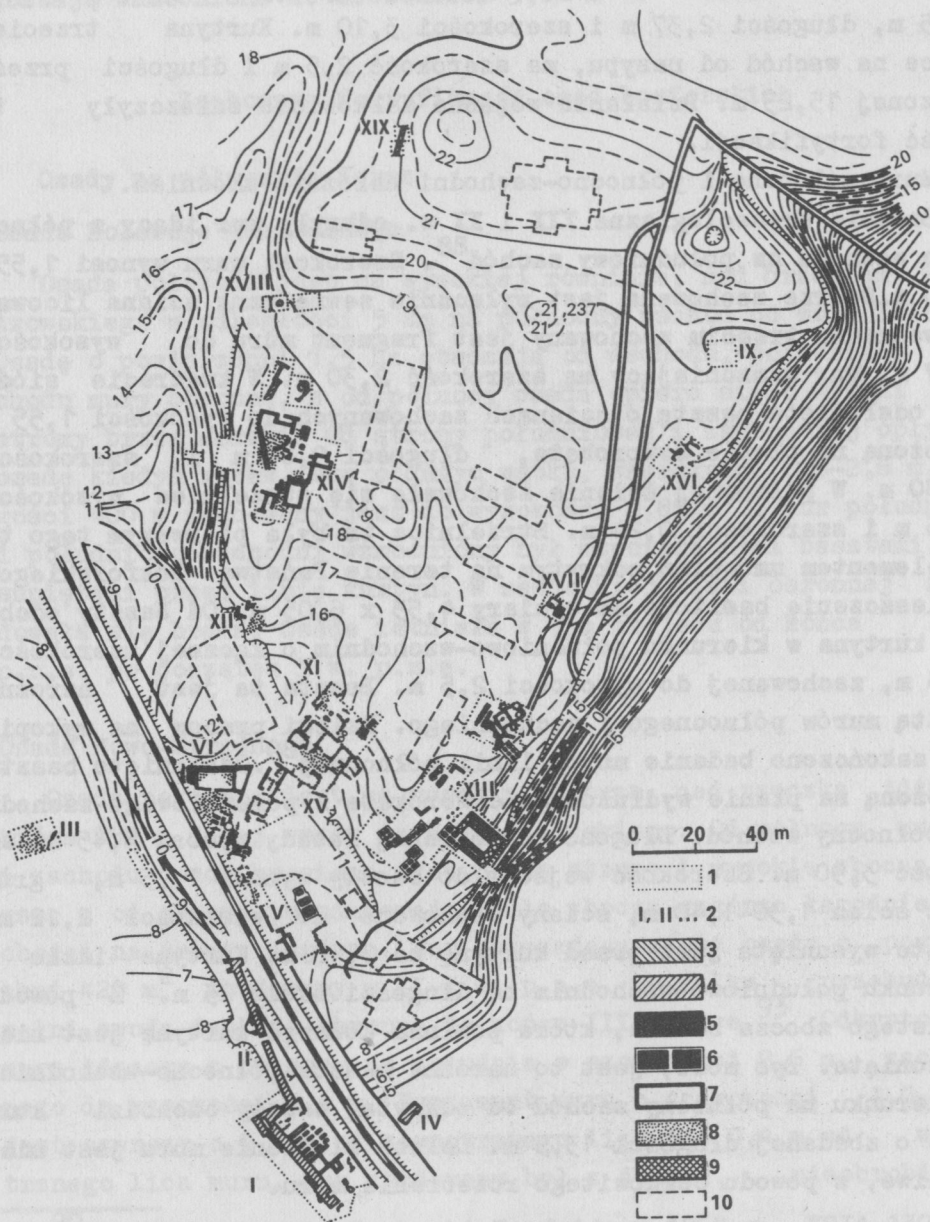
Tiritake

Miasto leży w odległości 11 km na południe od Kerczu, koło wsi Kamysz-Burun, nad cieśniną Kerczeńską. Tiritake w pierwszej połowie V w. p.n.e.⁸⁶ otrzymało słabe mury obronne o szerokości 1,70-1,80 m stanowiące rodzaj ogrodzenia obronnego, przez włączenie w linię umocnień ścian domów, a mur ten stanowił kamienne połączenie między poszczególnymi domami. Dopiero w końcu IV - początku III w. p.n.e. miasto otrzymuje trwalszy system murów miejskich.

Mury południowe i południowo-zachodni narożnik umocnień⁸⁷. Baszta I to największa z odkrytych baszt na tym odcinku linii umocnień. Zachowana jest do wysokości 2,75 m, o długości zewnętrznej ściany 8 m, szerokości 5,20 m i zbudowana została w opus quadratum bez użycia zaprawy. Wejście do baszty ma szerokość 1,37 m. Na północny zachód odchodzi kurtyna pierwsza o szerokości 3,68 m i długości 21 m, która dochodzi do baszty II, zbudowanej w okresie późnohellenistycznym. Długość południowo-zachodniej, zewnętrznej fasady baszty wynosi 7 m, południowo-wschodniej 3,95 m, a północno-zachodniej 7,25 m. Baszta zachowana jest do wysokości 1,20 m, a pierwotna szerokość ścian wynosiła 0,8 m. Później ściany zostały wzmocnione dodatkowym murem o nie ustalonej szerokości. Od baszty II w kierunku z południowego wschodu na północny zachód biegnie kurtyna druga o szerokości 2,40 m i długości 50 m. W części południowo-wschodniej szerokość kurtyny wzrasta do 4 m i zachowana jest do wysokości 3,25 m. Kurtyna druga na północnym zachodzie zakończona jest basztą IV założoną na planie trapezu, obróconą swoją dłuższą stroną na zachód, wysuniętą na 3,12 m przed linię kurtyny. Długość zewnętrznej fasady wynosi 6,50 m, szerokość 1,50-1,60 m. Pomieszczenie basztowe ma długość 1,60 m i szerokość 3,0-3,5 m. Boczne ściany baszty zachowane są do wysokości 1,15 m. Ściana zachodnia nie zachowała się. Na północny zachód od baszty I, w odległości 3,60 m znajduje się baszta III. Baszta ta została odkryta tylko częściowo, ponieważ resztę przykrywa nasyp kolejowy. Odkryta część baszty III ma długość 6,30 m, a pierwotna jej szerokość ścian wynosiła 1 m. W okresie późniejszym ściany wzmocniono murem nr 15 szerokości 1,12 m.

⁸⁶ V.F.Gajdukevič, Bosporanische Reich, s.185.

⁸⁷ Ju.Ju.Marti, Gorodskie krepostnye steny Tiritaki i prilegajuščij kompleks rybozasoločnych vann, MIA 4, 1941, s.11 i dalej.

Plan Tiritake

- 2 - Numery wykopów archeologicznych
- 3 - mur miejski z V wieku p.n.e.
- 4 - mur miejski z okresu hellenistycznego

Baszty I i III były prawdopodobnie basztami flankującymi bramę, znajdującą się między nimi. Za istnieniem w tym miejscu bramy przemawia odkrycie od strony miasta bruku wczesno- i późno-hellenistycznego, a także prostokątnego występu muru o wysokości 2,25 m, długości 2,37 m i szerokości 3,10 m. Kurtyna trzecia, idąca na wschód od nasypu, ma szerokość 2,5 m i długości prześledzonej 15,25 m. Działania wojenne całkowicie zniszczyły tę część fortyfikacji.

Mury północne i północno-zachodni narożnik umocnień.

Badania archeologiczne XIX i XX w. odkryły mur idący z północnego wschodu na południowy zachód⁸⁸. Szerokość muru wynosi 1,55-1,60 m. Dobrze zachowana jest wyłącznie zewnętrzna ściana licowa. W kwadracie trzecim zachowany jest fragment muru do wysokości 1,37 m. Mur wzmacniający ma szerokość 2,30 m. W kwadracie siódmym odsłonięto basztę o ścianach zachowanych do wysokości 1,55 m, założoną na planie czworokąta, długości 9,80 m i szerokości 11,80 m. W północnej ścianie zachowała się strzelnica wysokości 0,15 m i szerokości 0,24 m. Strzelnica ta była pierwszym tego typu elementem umocnień odkrytym na terenie Państwa Bosforskiego. Pomieszczenie basztowe ma wymiary 4,53 x 6,05 m. Od baszty odchodzi kurtyna w kierunku południowo-wschodnim o łącznej szerokości 3,65 m, zachowanej do wysokości 2,5 m. Baszta ta jest narożną basztą murów północnego i zachodniego. Dzięki pracom na wykopie XXI zakończono badanie murów linii północnej⁸⁹. Odsłonięto basztę założoną na planie wydłużonego czworokąta z południowego zachodu na północny wschód. Długość zewnętrznej fasady wynosi 5,45 m, szerokość 3,90 m. Szerokość wejścia do baszty wynosi 1,75 m, grubość ścian 1,30-1,40 m, ściany zachowane do wysokości 2,12 m. Baszta wysunięta jest przed kurtynę na 3,10 m. Kurtyna idzie w kierunku południowo-wschodnim na długości około 25 m. Z powodu urwistego zbocza baszta, która powinna kończyć kurtynę jest nieodsłonięta. Być może, jest to narożna baszta północno-wschodnia. W kierunku na północny zachód od odkrytej baszty odchodzi kurtyna o zbadanej długości 13,5 m. Dalsze śledzenie muru jest niemożliwe, z powodu całkowitego rozebrania muru.

⁸⁸ V.F.Gajdukevič, Raskopki Tiritaki i Mirmekija v 1946-1952 gg., MIA 85, 1958, s.151 i dalej.

⁸⁹ Tamże, s.197 i dalej.

Nowy system fortyfikacyjny Tiritake otrzymała w końcu IV w. p.n.e. - pierwszej połowie III w. p.n.e.⁹⁰ Mury miały wtedy szerokość 2,40 m. W drugiej połowie III w. p.n.e. mury obronne zostają wzmocnione do szerokości 3,60 m⁹¹.

Zachowane fortyfikacje osad bosforskich

Osady na półwyspie Kerch

Osada Zołotoje Wastocznoje

Osada położona jest na wysokiej równinie, nad brzegiem Morza Azowskiego w odległości 5 km na północny wschód od wsi Zołotoje. Osadę o powierzchni 1,5 ha otaczają od wschodu, południa i zachodu mury obronne, a od północy osada opiera się o wysoki i stromy brzeg morski. Od strony południowej i zachodniej opływała osadę kiedyś rzeka. Mur o dużym wątku, szerokości 2,5-2,6 m, długości 400 m zachowany jest do wysokości 0,85 m⁹². Mur południowy i południowo-wschodni wzmocniony był czworokątnymi basztami, wysuniętymi przed linię kurtyn. W zachodniej linii obronnej znajdowała się brama. Osada istniała w tym miejscu od końca IV w. p.n.e. po początek I w. p.n.e.

Osada Nowo-Otradnoje

Osada położona jest na wysokim wzgórzu, nad rzeczką Adzieli, która 750 m dalej wpada do Morza Azowskiego. Od północy, wschodu i zachodu osada broniona jest przez strome i wysokie zbocza wzgórza, a od strony południowej siódło zbocza wzgórza łagodnie przechodzi na drugie wzgórze. Mur otaczający część osady o powierzchni 420 m², zbudowany w II-I w. p.n.e. po kilku przebudowach pełni swoją funkcję obronną do końca III w. n.e.⁹³ Odkryto 10 m muru idącego z północy na południe o szerokości 2,6 m, zachowanego do wysokości 2,4 m. Fundament muru o szerokości 3,0-3,5 m jest szerszy o 0,3 m od zewnętrznego lica i o 0,4 m od wewnętrznego lica muru. Mur zbudowany był z dużych, nieobrobionych

⁹⁰ E.G.Kastanajan, Raskopki Porfmija v 1968 g., KSIA 130,1972, s.81.

⁹¹ V.F.Gajdukevič, Bosporskie goroda v svete archeologičeskich issledovanii poslednich dvuch desjatiletij, AIB, t.1, s.27.

⁹² I.T.Kruglikova, Poselenie Zołotoe Vostočnoe, KSIIMK 70,1957, s.130.

⁹³ T.M.Arseneva, Raskopki u derevni Novo-Otradnoe v 1959 g., KSIA 86, 1961, s.66.

brył wapienia, z których część tworzących lico zewnętrzne jest lekko ociosana. Jako zaprawa służyła glina⁹⁴. Mur ten biegł tuż nad stromym, zachodnim zboczem wzgórza.

Portmion

Osada położona jest na wzgórzu o wysokości 19-20 m, między wsiami Opasnoje a Żukowka, nad brzegiem cieśniny Kerczeńskiej w odległości 600 m od przeprawy przez tę cieśninę. Od strony północy, Portmion broniony był przez widoczny na powierzchni mur⁹⁵. Mury o długości 339 m zbudowane w drugiej połowie III w. p.n.e. i przebudowane w II w. p.n.e. otaczają obszar 5500 m² o planie nieprawidłowego trapezu wyciągniętego ze wschodu na zachód. Mury wzmocnione były czworokątными basztami. Odsłonięto 10 m zachodniego muru obronnego o szerokości 1,25 m i idącą wzdłuż niego ulicę szerokości 3,5 m, pokrytą brukiem⁹⁶. Odkopano północno-wschodni kompleks mieszkalny, przy czym okazało się, że północna ściana tego kompleksu, szerokości 2,45 m pełniła funkcję obronną⁹⁷. Odsłonięto część zachodnią tego muru, w której znajdowała się baszta I. Posiada ona mury szerokości 2-2,5 m, zbudowane z kamieni o dużym wątku, i pomieszczenie basztowe o powierzchni 26 m². Wejście do baszty ma 1,3 m szerokości. Od strony północnej ściana baszty została wzmocniona przez dodatkowy mur szerokości 0,75 m. Baszta wysunięta jest przed kurtynę zachodnią na 3,75 m i przed kurtynę północną na 5,75 m. Baszta flankuje wrota znajdujące się w kurtynie zachodniej, szerokości 1,2 m. Być może, że w odległości 6 m od baszty I, po drugiej stronie bramy, znajduje się baszta II. Osada ta była również prawdopodobnie otoczona także rowem, zachowanym w części północnej. Portmion przestaje istnieć w pierwszej połowie I w. p.n.e.⁹⁸

⁹⁴ I.T.Kruglikova, Selskoe chozjajstvo Bospora, Moskwa 1975, s.116.

⁹⁵ V.V.Veselov, Drevnie gorodišča v rajonie Sinjagino, AIB, t.1, s.227.

⁹⁶ T.F.Askirkina, N.S.Belova, E.G.Kastanajan, Raboty na gorodišče Porfmiji, AO 1974, s.253.

⁹⁷ E.G.Kastanajan, Raboty Porfmijjskogo otrjada Bosporskoj ekspedicii, AO 1973, s.279.

⁹⁸ E.G.Kastanajan, Raskopki Porfmija v 1953 g., SA 3, 1958, s.203.

Osada numer 7 w rejonie Kytajonu

Osada położona jest na północny wschód od słonego jeziora u przylądka Janysz-Takilja. W obrywie brzegowym widoczne są ślady murów kamiennych o dużym wątku, idących równolegle obok siebie w odległości 2,8 m, o jednakowej szerokości 2,0 m. Mury te pochodzą prawdopodobnie z urządzeń portowych, ale mogły też pełnić funkcje obronne. Osada ta istnieje od VI po II w. p.n.e.⁹⁹

Osady na półwyspie Tamań i w dorzeczu rzeki Kubań

Osada koło chutoru Za Rodinu

Osada została założona w V w. p.n.e. na niskim skłonie przeciętym potokiem łączącym liman Achantizowski z zalewem Tamańskim, niedaleko przysiółka Za Rodinu. W starożytności osada leżała nad brzegiem limanu, otoczona przez wał i rów tworzące nieregularny trapez. Powierzchnia osady wynosiła 120 x 100 m, dobrze zachowana w części północnej i zachodniej, a od południa zniszczona przez roboty ziemne¹⁰⁰. Pod koniec II w. p.n.e. osada staje się twierdzą¹⁰¹, otaczając się rowem i wałem, a wewnątrz powstaje monumentalna budowla, zwana rezydencją Chrisaliskona, od imienia jej właściciela w drugiej połowie I w. p.n.e. Budowla ta założona została na planie prostokąta o wymiarach 20,83 x 17,5 m, z pięcioma wewnętrznymi pomieszczeniami. Szerokość ścian wewnętrznych wynosi 1,65 m, a szerokość wewnętrznych murów osiąga 1,3 m. Fundament zbudowany jest z dwu lic kamiennych, a wnętrze wypełnia drobny tłuczeń zmieszany z gliną. Ponieważ budynek leży na skłonie, dlatego wysokość fundamentu wzrasta w kierunku południowym, dochodząc do 1 m wysokości. O fundament wspiera się mur zbudowany w opus testaceum, o wymiarach cegieł 0,57 x 0,57 x x 0,02 m złączonych zaprawą glinianą, ułożonych na przemian w rzędach wertykalnych i horyzontalnych. Mur zachowany jest w części północnej do wysokości 1,50 m, a w części południowej zachował się tylko sam fundament. W jednym z pomieszczeń zachowały

⁹⁹ M.M.Kublanov, Archeologičeskie razvedki v rajone Kop-Takilja, KSIA 83, 1961, s.91.

¹⁰⁰ N.I.Sokolskij, Krepost Aspurgian na Bospore, KSIA 143, 1975, s.21.

¹⁰¹ N.I.Sokolskij, Tamanskij tolos i rezidencija Chrisaliska, Moskva 1976, s.52.

się fragmenty schodów, a więc dom mógł być piętrowy o wysokości do 8 m¹⁰². Wejście do budynku szerokości 1,80 m znajduje się od strony południowej i wychodzi na ulicę. Twierdzę obiegał wał wysokości 3 m, powstały z ziemi wydobytej przy budowie rowu. Wał pochylony jest w stronę rowu pod kątem 70°, a od wewnątrz pod kątem 30°. Szczyt wału jest płaski i mogły być tutaj dodatkowe elementy fortyfikacji, ale niestety, brak ich śladów. Przed wałem od strony wewnętrznej biegła ulica strategiczna szerokości nie mniejszej niż 7 m. Rów biegnący przed wałem ma szerokość 12-13 m i głębokość ponad 2,5 m. Nie wiadomo, gdzie znajdował się wjazd do twierdzy, ale według relacji P.S.Pallasa¹⁰³ znajdował się on we wschodniej części południowego wału.

Budowla koło chutorów Rasswjet i Tarisuno

W rejonie Anapy, koło chutorów Rasswjet i Tarisuno odkryto budowlę założoną na planie prostokąta, wydłużonego ze wschodu na zachód¹⁰⁴. Długość budynku wynosi 16 m, szerokość 11 m, a jego wejście znajdowało się od strony południowej. Mury wzniesiono z kamieni o różnym wątku i o różnym poziomie obróbki, tylko narożniki murów budowane są ze szczególnie starannie ociosanych kamieni. Mury zachowane do wysokości 2 m mają szerokość 1,5 m. W 20-30 lat po zbudowaniu, mury wzmocniono do szerokości 3 m, co szczególnie widoczne jest w murze zachodnim. Budynek powstał nie wcześniej, jak w początkach II w. p.n.e. i istniał do II w. n.e.

Budowla koło stacji Natuchajewskaja

W XIX w. V.I.Sizov odkrył budowlę o powierzchni 101 m², położoną w odległości 22 km na wschód od Anapy, koło stacji Natuchajewskaja. Mury zewnętrzne budowli miały szerokość 1,5 m, a czas budowy przypada prawdopodobnie na ostatnie wieki p.n.e.¹⁰⁵

Wały i umocnienia graniczne

Ponieważ w literaturze spotyka się różne określenia tych samych wałów, dlatego pozwolę sobie wprowadzić oznaczenia cyfrowe, stałe dla każdego wału z osobna. Wał I to wał przebiegający w

¹⁰² Tamże, s.36.

¹⁰³ Tamże, s.52.

¹⁰⁴ Ju,S.Kruškol, Antičnoe zdanie v rajone Gorgippi, AIKSP, s.213.

¹⁰⁵ I.T.Kruglikova, Selskoe chozjajstvo Bospora, op.cit.,s.134.

po bliżu Pantikapaionu, wał II idzie od jeziora Uzunlar do Morza Azowskiego, wał III otacza Nymfaion, wał IV to wał koło Kytaiou, wał V to wał koło Teodozji, wał VI przecina półwysep Perekop, wał VII chroni od wschodu półwysep Fontan.

Na temat wałów obronnych do naszych czasów zachowały się informacje tylko dwóch pisarzy starożytnych. Są to: informacja Strabona o wale Asandrosa¹⁰⁶ i Herodota¹⁰⁷, na temat odgradzenia się przez Kimmerów od Scytów szerokim, obronnym rowem. Umocnienia, o których wspomina Herodot trudno jest obecnie zlokalizować.

Wał I jest jednym z tych wałów, do których może się odnosić informacja Herodota. Powszechnie wał ten określa się jako wał tiritacki. W latach 1924-1925 K.Griniewicz dokładnie prześledził jego bieg¹⁰⁸, a jeden z sondaży wykonał W.Bławacki w 1947 r.¹⁰⁹ Wał i biegnący zawsze przed nim od strony zachodniej rów, zaczyna się u brzegu Morza Azowskiego i biegnie na południe. Dochodząc do skalistego pasma wzgórz Katerlez, wał i rów nikną. Możliwe, że wał biegł po szczytach wzgórz albo też wzgórz odpowiednio przygotowane same stanowiły wystarczającą ochronę przed wrogiem. Za wzgórzami wał i rów schodzą w dolinę, gdzie znowu nikną w jej środku na przestrzeni 10 m. Być może, że tędy przebiegała droga z Pantikapaionu na zachód. Obok przypuszczalnej bramy, K.Griniewicz zauważył ślady budowli kamiennych i dużo materiału ceramicznego. Prawdopodobnie znajdowała się tutaj osada, której zadaniem mogła być m.in. ochrona bramy. Dalej wał i rów dochodzą do drugiego pasma wzgórz, wśród których położony jest Złoty Kurhan, włączony w linię wału. W nasypie Griniewicz zaobserwował szereg kamieni, niektóre posiadające ślady obróbki. Być może pochodziły one z fundamentów wału lub stanowiły zewnętrzny mur oporowy, zapobiegający obsuwaniu się wału ziemnego do rowu, biegnącego bezpośrednio przed nim. Złoty Kurhan zbudowany został na planie owalu o największej średnicy 83 m i najmniejszej średnicy 67 m. Mury kurhanu o wątku cyklopiem wzniesiono w opus poligonalne. W czasach P.Dubruxa, Złoty Kurhan posiadał mury o wysokości

¹⁰⁶ Strabo. VII, 4, 6.

¹⁰⁷ Herodot IV, 12.

¹⁰⁸ K.Grynevič, Oborona Bospora Kimmerijskiego, VDI 2, 1946, s.160 i dalej.

¹⁰⁹ V.D.Blavatskij, Materiały po antičnoj fortyfikacji w Severnom Pričernomorie, Učenyje Zapiski, 143, 1950, s.145.

prawie 12 m¹¹⁰, a w starożytności osiągały one prawdopodobnie wysokość 15-17 m. Być może, iż Złoty Kurhan służył jako baszta lub wieża i był znakomitym punktem obserwacyjnym. Koło Złotego Kurhanu wał zachowany jest do wysokości 3,5 m, a głębokość rowu w tym miejscu wynosi około 3,5 m. Szerokość zachowanego fragmentu wału sięgała 30 m. Od Złotego Kurhanu wał kieruje się na zachód, a jego śladem mogą być luźne kamienie leżące na wzgórzach. Nie dochodząc do kurhanu Kul-Oba, wał zawraca na południe i schodzi w dolinę. Po środku doliny wznosi się wzgórze z położonym na nim osiedlem, w którym mógł stacjonować garnizon strzegący wału. Od tego wzgórze wał kieruje się dalej na południe w stronę Drugiego Kurhanu Zmiennego, gdzie niknie na wzgórzach Juz-Oba. Następnie pojawia się znowu po drugiej stronie wzgórze, kierując się prosto w stronę Tiritaki. Możliwe, że tu łączył się z linią obronną miasta. Sporną jest kwestia, w którym okresie usypano ten wał. Fakt, iż wał nie obejmował Nymfaionu może świadczyć za tym, że zbudowano go przed 405 rokiem p.n.e., jest to przypuszczalna data włączenia miasta do Bosforu¹¹¹. Scytyjski kurhan Kul-Oba, datowany na koniec V - początek IV w. p.n.e., pozostający poza obrębem wału też świadczy za tym, że wał wzniesiono nie później niż w końcu V w. p.n.e. Liczne groby w wale, datowane na IV i III w. p.n.e. świadczą o tym, że wał nie miał w tym okresie znaczenia militarnego.

Istnieją dwie koncepcje dotyczące czasu budowy tego wału: albo został on zbudowany przez Kimmerów¹¹², albo też zbudowano go za pierwszych Archeanaktydów w pierwszej połowie V w. p.n.e.¹¹³, jako granicę obszarów zależnych od Pantikapaionu¹¹⁴. Oczywiście, ewentualne kimmeryjskie pochodzenie tego wału nie przeczy koncepcji jego znaczenia militarnego w okresie panowania Archeanaktydów.

Wał II, inaczej zwany jest Uzunlarskim, Akkosowa lub Kimmeryjskim. Przegradza on półwysep Kercz między jeziorem Uzunlar na po-

¹¹⁰ V.D.Blavatskij, Stroitelnoe delo Pantikapeja po dannym raskopok 1945-1949 i 1952-1953 gg., MIA 56, 1957, s.6.

¹¹¹ K.Grinevič, Oborona Bospora..., op.cit., s.161.

¹¹² N.I.Sokolskij, Valy v sisteme oborony Evropejskogo Bospora, SA 27, 1957, s.101.

¹¹³ K.Grinevič, Oborona Bospora..., op.cit., s.164.

¹¹⁴ V.F.Gajdukevič, Bosporanische Reich, s.56.

łudniu a Morzem Azowskim na północy. Wał na całej długości poprzedza od strony zachodniej rów. Fundamenty i jądro wału wykonane są z tłucznia. Długość wału wynosi 35-36 km, a jego pojemność jest nie mniejsza jak 1 mln m³ ziemi i tłucznia¹¹⁵. Wał ten stara się bieć po szczytach wzgórz zmieniając w tym celu, o ile to konieczne, swój ogólny kierunek północ-południe. Wał badał w 1827 r. Blaramberg¹¹⁶, według którego średnia szerokość wału u podstawy wynosiła 28,4 m, a wierzchnia szerokość rowu sięgała przeciętnie 14,2 m. Blaramberg widział też półokrągłe fundamenty kamienne, które były prawdopodobnie pozostałościami baszt. W latach 50-tych XIX w. wał badano koło jeziora Uzunlar. W czasie tych prac miał on wysokość 4,3 m, szerokość u podstawy wynosiła 18,5 m, zaś głębokość rowu równa była 3 m, a jego szerokość wierzchnia wynosiła 13,5 m. Znalezione wówczas fundamenty wież strażniczych. W 1926 r., w czasie badania kurhanu sarmackiego leżącego na linii wału, odkryto przejazd flankowany przez dwie wieże stojące na wzniesieniach¹¹⁷. Wał w tym miejscu posiadał zachowaną wysokość 6,39 m. W latach 1940 i 1951 wał badał W.Gajdukiewicz. Prześledził on bieg wału idącego po szczytach wzniesień, gdzie natknął się na szereg wywyższeń, które mogą przykrywać pozostałości wież. W 1952 r. N.Sokolski przeprowadził badania wału koło wsi Tasunowo, w odległości 1 km na południe od szosy Kercz - Teodozja. Szerokość wału i rowu w tym miejscu wynosiła 3,4 m, zachowana wysokość wału 2,56 m, a głębokość rowu sięgała 2 m.

Brak właściwie danych, na podstawie których moglibyśmy określić czas budowy wału. Być może, o nim wspominał Herodot, co wskazywałoby na jego kimmeryjskie pochodzenie. Równie dobrze mógł jednak być zbudowany za czasów istnienia Państwa Bosforskiego. W.Gajdukiewicz uważa, że odpowiadał on granicom Bosforu przed zdobyciem Teodozji¹¹⁸. Mógł więc być albo odrestaurowanym wałem kimmeryjskim, albo też powstał za czasów panowania Spertokidów i stanowił zabezpieczenie obszaru Bosforu przed atakiem ze strony Scytów i Taurów w czasie walk z Teodozją. K.Griniwicz uważa¹¹⁹, że wał ten zbudowano między rokiem 405 p.n.e. a zdobyciem Teodozji.

¹¹⁵ Tamże, s.199.

¹¹⁶ V.D.Blavatskij, Očerki voennogo dela v antičnych gosudarstvach Severnogo Pricernomorja, Moskva 1954, s.86.

¹¹⁷ N.I.Sokolskij, Valy v sisteme..., op.cit., s.102.

¹¹⁸ V.F.Gajdukevič, Bosporanische Reich, s.198.

¹¹⁹ N.I.Sokolskij, Valy v sisteme..., op.cit., s.102.

Jeżeli przyjmiemy, że oba wały, tj. wał I i II są pochodzenia kimmeryjskiego, to niewątpliwie zbudowali oni najpierw wał II, a potem cofając się przed naporem Scytów, wał I. Grecy natomiast, restaurując wały najpierw odbudowali wał I, a potem wał II.

O ile wał I dość szybko stracił znaczenie militarne, to wał II służył celom obronnym przez długie wieki, o czym może świadczyć m.in. budowa w jego okolicach osad garnizonowych oraz włączenie w system obrony wału umocnień Kimmerionu, co miało miejsce od drugiej połowy I w. p.n.e.

Wał III. Na podstawie opowiadań okolicznych mieszkańców i nikłych śladów w stepie K.Griniwicz uważa, że wał ten idący od jeziora Tobeczik do jeziora Czurubasz i ograniczający ziemie zależne od Nymfaionu, powstał przed 405 rokiem p.n.e.¹²⁰

Wał IV idący od jeziora Tobeczik do Morza Czarnego i broniący Kytaionu, rekonstruowany jest również na podstawie nikłych śladów w stepie i opowiadań okolicznych mieszkańców¹²¹. Wał ten mógł bronić kilku nie umocnionych osiedli leżących na tym terenie, a datowanych na okres od VI do II w. p.n.e.

Wał VII. Jedynym wałem na terenie półwyspu Tamań jest wał u podstawy półwyspu Fontan, zwany również kimmeryjskim. Być może o tym wale wspominał Strabon¹²², nazywając go kimmeryjskim. Nigdy nie był on dokładnie badany i tylko M.Kublanow i W.Wesjelow przeprowadzili zwiady piesze w latach 50-tych naszego wieku, na całej jego długości¹²³. Półwysep Fontan jest północno-zachodnią częścią półwyspu Tamań i w czasach starożytnych, kiedy zatoka Tamańska łączyła się z limanem Achantizowskim, półwysep ten był wyspą. Cieśnina morska o długości 8 km lub może jedna z odnóg Kubania, przechodziła między wzgórzami Fontanowskimi a górą Cim-baly. Właśnie na północnej krawędzi tej cieśniny, na długości 1,6-1,8 km zachował się wał ziemny. Zaczyna się on w odległości 200 m od zatoki Tamańskiej, a ponieważ 200 m lądu powstało z naniesionej trawy morskiej i piasku, zatem można przypuszczać, że w czasie budowy wał dochodził do samego brzegu zatoki. Początkowo

¹²⁰

Tamże, s.95.

¹²¹

M.M.Kublanov, Archeologične razvedki v rajone..., op.cit., s.92.

¹²²

Strabo. XI, 2, 5.

¹²³

M.M.Kublanov, K istorii aziatskogo Bospora, SA 29-30, 1959, s.203 i dalej. V.V.Veselov, O "Kimmerijskom wale" na Tamanskom poluostrove, SA 3, 1957, s.252 i dalej.

biegnie on prosto na wschód, następnie lekko skręca na północny zachód i znowu kieruje się prosto na wschód, przechodząc koło stacji Peresypnoj. Widoczny na długości 1300 m, przedzielony jest trzema szerokimi przerwami, dzielącymi go na cztery części. Od zachodu: I część ma długość 346 m, a pierwsza przerwa w wale ma szerokość 17 m. II część ma długość 228 m i zakończona jest drugą przerwą szerokości 9 m. III część ma długość 345 m, a istniejąca za nią trzecia przerwa ma szerokość 10 m. Część IV ciągnie się na przestrzeni 343 m. Za IV częścią znajdowała się, być może, następna przerwa i V część wału, ale akurat w tym miejscu znajduje się osiedle, datowane na VI-V w. p.n.e. Wszystkie przerwy w wale są przeprowadzane pod kątem do niego. Wał w przekroju ma kształt nieprawidłowego trapezu o szerokości na szczycie 3-4 m. Wysokość wału na stronie zachodniej sięga 1,8 m, a na stronie wschodniej 4,9 m. Średnia wysokość wału wynosi 4 m. Szerokość wału u podstawy dochodzi do 30 m. Cały wał ma pojemność około 120 tys. m³ ziemi. Między wałem a cieśniną znajduje się zagłębienie szerokości 40-50 m i głębokości 0,80-1,0 m, skąd prawdopodobnie brano ziemię do budowy wału. Przed osiedlem, w owalnym zagłębieniu często w czasie deszczu zbiera się woda. Według M.Kubłanowa¹²⁴, tutaj znajdowało się kiedyś jezioro, z którego odchodziła rzeczka Subbotin, widoczna jeszcze w XIX wieku, wpadająca do zatoki Tamańskiej. Także M.Kubłanow uważa, że wał ten miał poważne znaczenie militarne. Kiedy cieśnina odgradzająca półwysep od lądu lub od innych wysp zaczęła wysychać, mieszkańcy stworzyli skuteczny system obronny. Od zachodu dostępu broniły wody zatoki Tamańskiej, dalej szedł wał ziemny o długości 1300 m, a biegnąca równolegle przed nim rzeka z pogłębionym korytem pełniła rolę fosy. Dalej wał oparty był o jezioro, a osada położona nad nim mogła spełniać rolę garnizonu. Wał oparty o naturalne przeszkody wodne i wzmocniony osadami garnizonowymi mógł ciągnąć się aż do Morza Azowskiego. Koncepcja, że wał ten był groblą zabezpieczającą półwysep Fontan przed zalewami raczej nie może być brana pod uwagę, z powodu zbyt szerokich przerw w wale.

W.Wesjełow opowiada się natomiast za koncepcją, według której wał ten był wyłącznie budowlą hydrotechniczną. Według tej koncepcji mieszkańcy osiedla, którego ślady znaleziono za IV częścią wału, zajmowali się rybołówstwem. Kiedy cieśnina zaczęła się

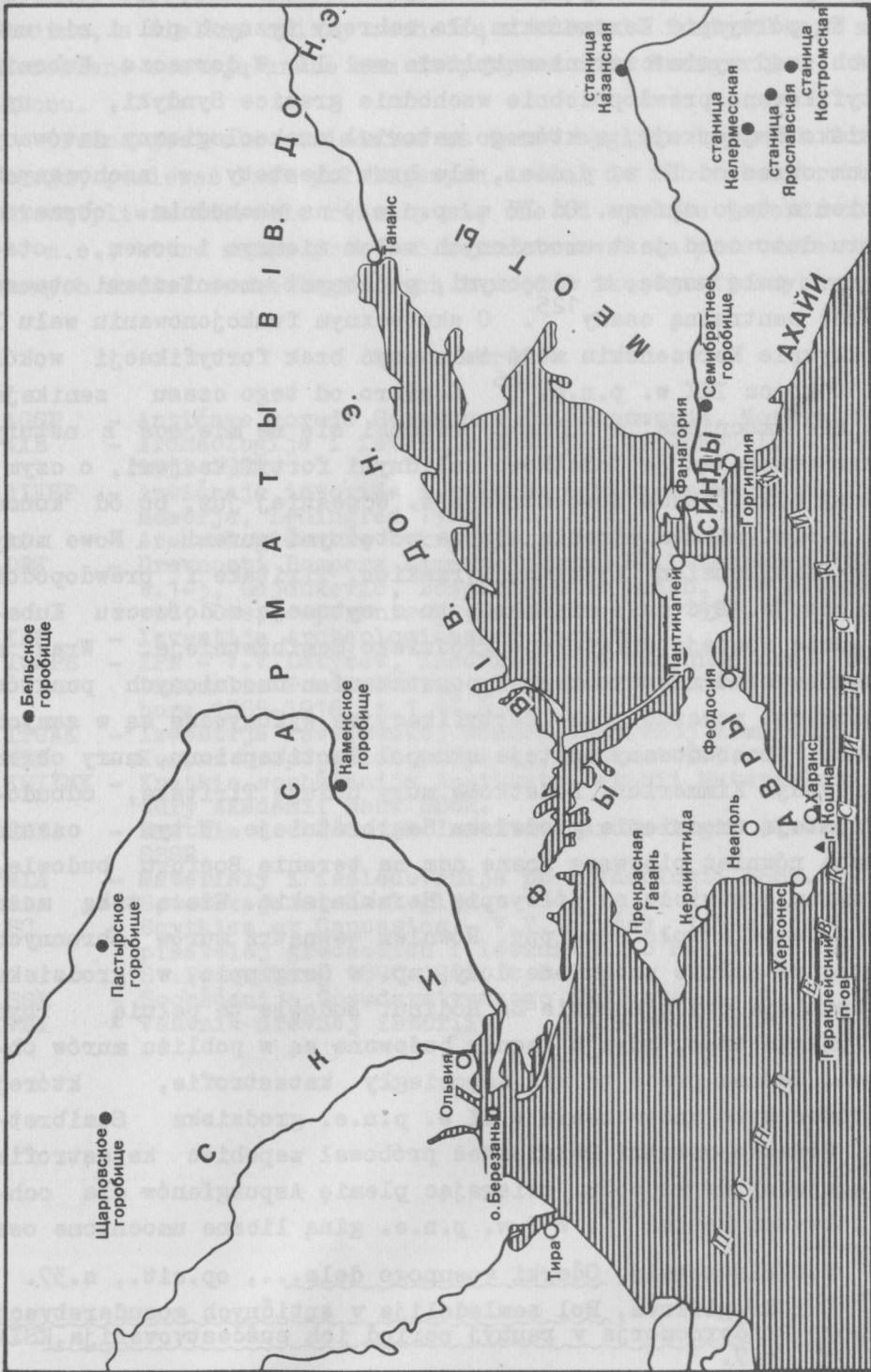
¹²⁴ M.M.Kublanov, K historii azjatskiego..., op.cit., s.224.

spływać, musiano zbudować szeroki, ale niezbyt głęboki kanał, przez który dostawano się na wody zatoki Tamańskiej. Wał powstałby więc z ziemi wybranej podczas budowy kanału. Przerwy w wale W.Wesjełow tłumaczy tym, że kanał zbudowano nie od razu na całej długości, ale budowano go partiami w miarę spływania się cieśniny. Ponieważ jednak cieśnina bardzo szybko wysychała i mieszkańcy osady nie mogli podołać dalszemu pogłębianiu kanału, przenieśli się na inne miejsce. Również W.Wesjełow uważa, że Strabon dlatego nazwał ten wał kimmeryjskim, ponieważ w jego czasach ludzie mogli zapomnieć, do czego on naprawdę służył, a sama nazwa pochodzić mogła od nazwy leżącej niedaleko osady Kimmerion. Obie podstawowe koncepcje bazują raczej na domysłach autorów a nie na konkretnym materiale badawczym. Trudność polega m.in. na tym, że w czasie prac powierzchniowych nie natknięto się w wale na materiał archeologiczny. Jednak system obronny półwyspu Fontan, budowany od drugiej połowy II w. p.n.e., a szczególnie od końca I w. p.n.e., może świadczyć o ogromnym znaczeniu strategicznym tego obszaru. Potwierdzałoby to pośrednio koncepcję istnienia wału o znaczeniu militarnym, chociaż na razie niemożliwa jest nawet próba ustalenia czasu jego budowy.

OGÓLNA REKONSTRUKCJA SYSTEMU OBRONNEGO OD IV W. P.N.E. DO POŁOWY I W. P.N.E.

W okresie tym brak widocznych śladów rozbudowywanych ogólnych systemów obronnych. Być może, że rolę fortyfikacji pełniły w tym czasie wały wzniesione na półwyspie Kerczeńskim i wał VII, którego budowa mogła być zsynchronizowana w czasie z budową wału I. Oba wały pełniły, być może, za czasów Archeanaktydów funkcję systemu obronnego ich włości, chroniąc je tak od wschodu, jak i od zachodu. O ile wał I szybko stracił swoją funkcję obronną, o tyle wał VII właściwie do końca istnienia Państwa Bosforskiego mógł z powodzeniem wchodzić w system obrony półwyspu Fontan. Rozszerzenie się terytorialne Państwa Bosforskiego za panowania Spartokidów, położyło być może kres militarnemu znaczeniu wałów: I, III, IV i VII. Wraz ze spadkiem militarnego znaczenia wałów, nowe mury w IV w. p.n.e. buduje Pantikapaion, Nymfaion, Myrme-kion. Oparcie granicy zachodniej o Teodozję, a granicy wschodniej o ziemie przyjaznego i skonfederowanego plemienia Syndów, uczy-

Rozmieszczenie plemion nie greckich

niło po prostu wały nieprzydatne z punktu widzenia strategicznego. Na półwyspie Kerczeńskim dla ochrony żyznych pól i nie umocnionych osad wystarczał niewątpliwie wał II. W dorzeczu Kubania ufortyfikowano prawdopodobnie wschodnie granice Syndyki, np. grodzisko Rajewskoje, z którego materiał archeologiczny datowany jest na okres od IV w. p.n.e., ale brak niestety zachowanych umocnień z tego okresu. Od IV w. p.n.e., na wschodnim obszarze Bosforu dużo osad jest umocnionych wałem ziemnym i rowem, otaczający całą osadę, a odrębnymi, podobnymi umocnieniami otaczano część centralną osady¹²⁵. O skutecznym funkcjonowaniu wału II na półwyspie Kerczeńskim może świadczyć brak fortyfikacji wokół osad do końca III w. p.n.e.¹²⁶ Dopiero od tego czasu zanikają osady nie umocnione, a ludność przenosi się na miejsca z natury obronne otaczając je dodatkowo solidnymi fortyfikacjami, o czym świadczy m.in. osada Nowo-Otradnoje. Wcześniej już, bo od końca IV w. p.n.e. miasta chronią się za potężnymi murami. Nowe mury buduje Pantikapaion, Kytaiion, Myrmekion, Tiritake i prawdopodobnie Teodozja. Być może wiąże się to z sytuacją w dorzeczu Kubania, gdzie zostaje zniszczone grodzisko Semibratnieje. Wraz z zanikaniem osad nieobronnych i powstawaniem umocnionych punktów osadniczych, poważne prace fortyfikacyjne wykonywane są w samych miastach. Przebudowany zostaje akropol Pantikapaionu, mury obronne otrzymuje Kimmerion. Dodatkowe mury buduje Tiritake, odbudowane zostają umocnienia grodziska Semibratnieje. W tym czasie powstają również pierwsze znane nam na terenie Bosforu budowle, przypominające wieże na półwyspie Heraklejskim. Wieżą taką może być np. budowla koło Gorgippy. Również wewnątrz murów obronnych budowane są silnie umocnione domy, np. w Gorgippie, w grodzisku Semibratnieje czy w osadzie Za Rodinu. Budowle te pełnią być może funkcje wież, gdyż z reguły budowane są w pobliżu murów obronnych. Jednak prace te nie zapobiegły katastrofie, której zwiastunem było zniszczenie w II w. p.n.e. grodziska Semibratnieje. Jeszcze ostatni Pairisades próbował zapobiec katastrofie nadciągającej ze wschodu, ściągając plemię Aspurgianów dla ochrony półwyspu Fontan¹²⁷. W I w. p.n.e. giną liczne umocnione osa-

¹²⁵ V.D.Blavatskij, Očerki voennogo dela..., op.cit., s.37.

¹²⁶ I.T.Kruglikova, Rol zemledelija v antičnych gosudarstwach Severnogo Pričernomorja v rannyj period ich suscestvovanija, KSIA 109, 1967, s.7.

¹²⁷ N.I.Sokolskij, Tamanskij tolos i..., op.cit., s.107.

dy, np. Zolotoje Wastocznoje, Portmion, osada koło chutoru Za Rodinu, a wielkie zmiany zachodzą w układzie fortyfikacji miast. Rozebrane zostają znane nam dotychczas mury Fanagorii i Myrmekionu.

Trudno jest coś powiedzieć na temat wyglądu typowych fortyfikacji, ponieważ brak pełniejszych źródeł do ich rekonstrukcji. Niewątpliwie niewiele różniły się one od wyglądu twierdz z I-III w. n.e., które można próbować rekonstruować na podstawie zachowanych źródeł archeologicznych i źródeł ikonograficznych.

Wykaz skrótów

- AGSP - Antičnye goroda Severnogo Pričernomorja, Moskva 1953.
AIB - Archeologija i istorija Bospora, Simferopol, t.1-2, 1952-1962.
AIKSP - Antičnaja istorija i kultura Sredizemnomorja i Pričernomorja, Leningrad 1968.
AO - Archeologičeskie otkrytija... goda, Moskva...
DBK - Drevnosti Bospora Kimmerijskogo, St.Petersburg 1854, t.1-3, Gajdukevič, Bosporanische Reich, - V.F.Gajdukevič, Das Bosporanische Reich, Berlin 1971.
IAK - Izvestija Archeologičeskoj Kommissii.
IOSPE - IPE - V.V.Latyšev, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae, St.Petersburg 1885-1916, t.1,12,2,4.
ITUAK - Izvestija Tavričeskoj Učenoj Archivnoj Kommissii.
KBN - Korpus bosporskich nadpisej, Moskva 1965.
KSIIMK - Kratkie soobščeniija Instituta Istории Materialnoj Kul'tury Akademii Nauk SSSR.
KSIA - Kratkie soobščeniija Instituta Archeologii Akademii Nauk SSSR.
MIA - Materialy i issledovanija po archeologii SSSR.
SA - Sovetskaja archeologija.
SC - Scythica et Caucasica - V.V.Latyšev, Izvestija drevnich pisatelej grečeskich i letinskich o Skifii i Kavkaze, St.Petersburg 1890-1906, t.1-2.
SGE - Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža.
VDI - Vestnik drevnej istorii.

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 12, 00-632 Warszawa, tel. 22 62 54 11, 22 62 54 12, 22 62 54 13, 22 62 54 14, 22 62 54 15, 22 62 54 16, 22 62 54 17, 22 62 54 18, 22 62 54 19, 22 62 54 20, 22 62 54 21, 22 62 54 22, 22 62 54 23, 22 62 54 24, 22 62 54 25, 22 62 54 26, 22 62 54 27, 22 62 54 28, 22 62 54 29, 22 62 54 30, 22 62 54 31, 22 62 54 32, 22 62 54 33, 22 62 54 34, 22 62 54 35, 22 62 54 36, 22 62 54 37, 22 62 54 38, 22 62 54 39, 22 62 54 40, 22 62 54 41, 22 62 54 42, 22 62 54 43, 22 62 54 44, 22 62 54 45, 22 62 54 46, 22 62 54 47, 22 62 54 48, 22 62 54 49, 22 62 54 50, 22 62 54 51, 22 62 54 52, 22 62 54 53, 22 62 54 54, 22 62 54 55, 22 62 54 56, 22 62 54 57, 22 62 54 58, 22 62 54 59, 22 62 54 60, 22 62 54 61, 22 62 54 62, 22 62 54 63, 22 62 54 64, 22 62 54 65, 22 62 54 66, 22 62 54 67, 22 62 54 68, 22 62 54 69, 22 62 54 70, 22 62 54 71, 22 62 54 72, 22 62 54 73, 22 62 54 74, 22 62 54 75, 22 62 54 76, 22 62 54 77, 22 62 54 78, 22 62 54 79, 22 62 54 80, 22 62 54 81, 22 62 54 82, 22 62 54 83, 22 62 54 84, 22 62 54 85, 22 62 54 86, 22 62 54 87, 22 62 54 88, 22 62 54 89, 22 62 54 90, 22 62 54 91, 22 62 54 92, 22 62 54 93, 22 62 54 94, 22 62 54 95, 22 62 54 96, 22 62 54 97, 22 62 54 98, 22 62 54 99, 22 62 54 100.

Wydawnictwo w składzie: Wydawnictwo Naukowe, Wydawnictwo Literackie, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Wydawnictwo Muzyczne, Wydawnictwo PWN, Wydawnictwo Rolniczo-Hodowlane, Wydawnictwo Geograficzne, Wydawnictwo Lekarskie, Wydawnictwo Prawnicze, Wydawnictwo Pedagogiczne, Wydawnictwo Techniczne, Wydawnictwo Wojskowe, Wydawnictwo Zagraniczne, Wydawnictwo Złoty Kłosa.